

В А Л Е Н Т И Н
Ч Е М Е Р И С

СМЕРТЬ АТЕЯ

РОМАН І ОПОВІДАННЯ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2022

ЧАСТИНА ПЕРША

I. ПРИЙШОВ АТЕЙ

Була весна 341 року¹. Скіфський цар Атей, покоровши фракійські землі на західному березі Істру, несподівано повернув бойових коней на південь. Спускаючись вниз до моря, званого Акшайною, чи по-грецьки Понтом, він почав захоплювати ще й Гетську пустелю. І незбагненно було — чим вона привабила Атея? Хіба що малолюдними просторами та близькістю до грецьких міст? Адже степи там сухі, випалені пекучим сонцем, висушені гарячими вітрами. Влітку дощів випадає мало, колодязі один від одного за денний перехід, вода глибоко. І тільки неподалік гирла трав щедріше, колодязів більше. Гети, котрі там жили, змушені були потіснитися і уступити прийшлим кочовикам значну частину своїх степів, хоч і не багатих, але все ж їм рідних. Не стомлюючись гети проголошували: перемога все одно буде за ними, адже немає у світі більшого бога, крім їхнього бога! Але й це не зарадило — гетського бога переміг чужий бог.

І сказав Атей, як відрубав:

— Немає більшого бога, крім скіфського бога!

Мабуть, воно так і було. І дарма ображений гетський верховний жрець ходив, як це в них заведено, в священну печеру на горі Когайонон, що аж десь біля Родопських гір, і дарма там бесідував із своїм богом — скіфський бог війни все одно взяв верх. В правобережні степи нижнього Істру, де вигинається він крутим велетенським луком, прийшов і вище грецьких міст Томи та Істрії став велелюдним і гучним кочовищем скіфський цар Атей.

Посеред сивої од долину рівнини вибрали скіфи місце для свого бога війни Ареса. Оскільки не було там ані прадавньої могили, ані якого узвишся, то заходилися насипати високий горб, щоб їхнього бога звідусіль видно було, щоб здіймався він над кочовищем і людьми, як і належить богові здійматися над

---

¹ Див. примітки в кінці книги.

простими смертними. І приніс кожний воїн Атея кілька пригорщ землі в похідному башлику, але було їх так багато, що крута могила на очах виросла. І піднявся на її вершок цар Атей і встро-мив у землю потемнілий залізний меч — уособлення скіфського бога війни Ареса.

Міцно вірять скіфи у надприродну, незвичайну і непідвлад-ну людині міць зброї. Особливо заліза, котре, на їхнє глибоке переконання, володіє чи не найбільшою магичною силою. А над-то коли те залізо гостре. Тоді, при втиканні меча у землю, ма-гічна сила заліза подвоюється, адже в такому випадку вона про-низує або самого ворога, або дух його... Тож проштрикнувши ворожий дух і з'єднавшись із землею, ріже прадавній скіфський меч степовий вітер. Гляне скіф — хай то буде рядовий воїн, вождь чи й цар — на могилу з богом-мечем і спокійний: на сто-рожі кочовища стоїть Арес. Начувайтесь, вороги, дух ваш про-низаний нашим богом!

Півколом біля насипної могили з богом-мечем на верш-ку виросли великі та розкішні царські шатра. На передньому, найоздобленішому, зображені скіфи, які б'ються з ворогами. На гостряках списів, увіткнутих древками в землю, мають бунчу-ки — кінські хвосты. Перед входом висить золота царська вуз-дечка — символ влади Атея над Скіфією. Біля входу палають багаття, за якими доглядають сивобороді діди — вважається, що дим відганяє від царя злих духів, а обкурюючи тих, хто заходить у шатро владики, дим позбавить їх від скверни та поганих по-мислів, якщо такі у них раптом виявляться. На шатрі, серед тих, хто захищає Скіфію, зображені і численні предки царя — їх скіфи шанують так, як шанують богів. Іменами царських предків клянуться вони в житті, і такої клятві не можна не вірити. Особа царя священна, і від благодаті, що йде від нього, залежить бла-гополуччя всіх скіфських племен. І тому влада скіфського царя велика, і служити йому зобов'язаний кожний скіф.

Царський стан кількома щільними колами оточують шатра охоронців — зловмиснику, якби він навіть і захотів, ніколи не проникнути непоміченим.

Здравши дишла в небо, великими колами стоять повстані кибитки — скіфські хати на дерев'яних колесах. На кожному дишлі спалахують проти сонця прикрасами вуздечки. А ближче до кибиток висять пропахтілі кінським потом різнобарвні пов-стані чепраки — просушуються, провітрюються.

Вершники — їх десять тисяч, гордість Атея, його незборима сила, швидка, як вітер, і разюча, як блискавиці, — десятники, сотники, тисячники і рядові воїни без шоломів і панцирів лежать на сухій спеченій землі в тіні похідних кибиток. Граючись три-

хвостими пугами, ліниво слухають, як лементують голосисті та язикаті їхні жінки в барвистому вбранні, в квітчастих спідницях чи й у шароварах. Чорноокі, білозубі, грудасті й пишнотілі, за-смагли до чорноти, їм уже ніпочім ані пекуче сонце чи зимові холоди, ані спопеляючі суховії, голод чи хвороби. Підшви їхніх босих ніг так затверділи й ороговіли, що на степову гадюку скіф'янка наступить ногою, розчавить її, а та безсила прокусити за grubілу й затверділу підшву. Але й дітей вони народжували здорових, міцних, витривалих, непідвладних спеці, холоду та голodu, тих дітей, котрі спершу вчаться їздити верхи на степових конях, а вже тоді — ходити по землі. І та дітлашня, одна одного менша, чорна від сонця та бруду — галасує в таборі чи не най-завзятіше від усіх... Прислухаючись до лементу, вершники знічев'я передрімують гарячий полудень в тіні кибиток. Квапитись нікуди. Де зупиниться Атеєве військо, де підуть бойові коні на пастівник, а вершники до кибиток із сім'ями, там і їхня домівка. Про далеку звідси прабатьківщину, що залишилася там, на сході, в межиріччі Борисфену й Танаїсу, де й нині кочують родичі, вже почали забувати. Тепер батьківщина тут, на правобережжі нижнього Істру, де й сини їхні народилися й повиростали, і вони постаріли в походах та сутичках.

Біля шатра владики стоїть розкішне шатро його молодшого сина Оріка, далі шатро першого царського радника Котіара, за ними йдуть багаті шатра найзнатніших вождів Авхата, Паралата, Лаксакіса, Савла та інших... Табуни їхні пасуться неподалік царських табунів. А ще далі, аж ген в долині й до самого обрію стало табором, по родах, племенах і краях, піше воїнство Атея — двадцять тисяч прудконогих, витривалих і цілких лучників. У кожного по сім чи десять десятків оперених стріл в горитах. Зір стомлюється порахувати кибитки, шатра, юрти чи й просто курені, сплетені з очерету чи хмизу. За таборищами пасуться тяглові воли, худоба, отари овець, ще далі — знову коні, коні, коні... В таборах лемент і гул, іржання і мукання, гавкіт собак і верещання свиней. І над усією безмежною, забитою людьми, тваринами, шатрами, возами й кибитками долиною здіймаються в гаряче білясте небо тисячі багать. До самого обрію чорними хмаровищами накрили степи табуни нелічених царських коней. Буйні молоді жеребці з налитими кров'ю очима, із загрозливо-ревливим іржанням стерегли косяки своїх молодих гладких кобилиць, і коли ті зривалися з місця — земля глухо двигтіла в долині.

Гойдаючи сивий полин, гули весняні вітри. Гірчить на вітрах полин — рідне зілля кожного степовика. Розітре він між пальцями гілочку, вдихне терпкий запах, згадає дитинство своє, що

відшуміло в далеких звідси степах за Борисфеном, стару батькову кибитку на скрипучих дерев'яних колесах, лінивих волів, яких він малим поганяв, прудких коней, на яких вчився їздити, і скаже:

— Вдома я... Де полин, там і степ, а де степ і полин, там і домівка моя. Клянусь бородою Папая і царськими предками, немає у світі кращого зілля, як наш полин!

Цар Атей примчав у супроводі сотні молодих і хвацьких охоронців. Коні славні, золотисто-руді, з коротко підстриженими хвостами й гривами. Охоронці набрані, як то і водиться споконвіку, із знатних скіфських родів. (Навіть найзнатніші скіфські роди вважали за безчестя, коли молоді їхні сини не служили в особистій сотні царя.) Та якщо зброя царських охоронців і збруя їхніх коней спалахували на сонці від золотих бляшок та інших коштовних прикрас із срібла, то сам цар і вбранням, і зброєю та збруєю свого коня нічим не відрізнявся від простого воїна, під якого Атей любив вбиратися, підкреслюючи цим: він хоч і цар, верховне божество на скіфській землі, але, попри все, він такий же, як і всі, захисник Скіфії. Голова царя простоволоса, довге цупке волосся перехоплене на лобі жовтою стрічкою. На владичі звичайна повстяна куртка, розшита на грудях і по краях узорами, штани шкіряні, на ногах — м'які сап'янці, халяви яких трохи зібрані й перев'язані малиновими стрічками. Зліва на бойовому поясі із задубілої шкіри бика висить горит з луком та стрілами, справа — короткий меч-акінак у простих шкіряних піхвах. На шиї гривна — найголовніша ознака царської влади. Такий він, Атей. То колись у Скіфії всьому головою був рід, тепер — цар. То колись скіфи служили своєму роду і вождям, тепер — царю. Підкоривши собі вождів, Атей більш як піввіку тому об'єднав племена, і звідтоді всі племена і вожді славили тільки Атея.

Цар легко зіскочив з коня, віддав конюху повід, а сам попрямував до білого шатра — високий, худий, кістлявий, з гострим носом і гострою чорною бородою. Йшов, знічев'я похльоскуючи себе по халявах сап'янців трихвостою пугою. Зненацька, ні до кого не звертаючись, неголосно сказав:

— Гелона до мене!

— Царевича Гелона до Батька усіх скіфів! — гучно крикнув сотник. Десятник, прихопивши кількох вершників, круто повернув коня і помчав з кочовища — старший царський син своїм стійбищем стояв окремо від батька.

В шатрі царя низьким поклоном зустрів його найдовіреніший слуга, постільничий Ар — немолодий, сивий скіф, теж із знат-

ного роду, котрий все своє життя присвятив цареві і тому користувався у скіфів великим пошануванням та впливом. Слуга взяв з царської руки трихвосту пугу і повісив її біля входу. Атей зняв через голову башлик, що теліпався в нього за спиною, кинув його Ару, потім розстебнув пояс з горитом та мечем, теж віддав слугі. Ар почепив пояс на списі, що стирчав біля входу в шатро. Атей важко опустився на м'який килим, сів на праву зігнуту ногу. Метнувшись, Ар підсунув йому під ліву руку кілька оксамитових подушок.

— Бузату? — по хвилі запитав слуга.

Атей, думаючи своє, кивнув. У правому кутку шатра висів холодний запотілий бурдюк з козячої шкіри. Ар зубами витягнув затичку, наточив у бронзову чашу білого напою, що пінився й пузирився. З чашею в руках підійшов до владики, гречно, намагаючись не намочити в бузаті вуса, надпив з чаші, втерся долонею і лише тоді протягнув чашу Атею. (Кожний, хто підносив що-небудь царю — їжу чи питво, мусив те спершу пробувати сам на очах у царя. «Може, тому я так довго й живу в цьому світі, що їм і п'ю лише після когось», — в хвилини відвертості любив говорити владика.) Атей не поспішаючи випив напій, що враз освіжив і збадьорив його, віддав слугі чашу.

— Від Оріка вістей не чути? — поспитав ледь чутно.

Ар заперечливо похитав головою.

Атей зусиллям волі прогнав недобрі передчуття і махнув рукою. Кланяючись, Ар визадкував з шатра. Зоставшись сам, Атей розстебнув куртку (під нею на малиновому поясі, що підтримував штани, висів у легких шкіряних піхвах короткий і кривий ніж з широким лезом і руків'ям із слонової кістки — з ним цар ніколи не розлучався, навіть вночі), зітхнув полегшено і тільки тоді відчув, як стомився за довгий день. Роки таки брали своє, хоч як не бадьорився на людях, але вік є вік. Не ті вже літа, подумав цар з мимовільним сумом і жалем. Жити б ще та жити, але вже пізно. Виходить, життя — це така штука, що скільки не живи, а все мало. Особливо коли ти владика. Але скільки кому жити і коли кому на той світ збиратися, все у волі богів, то чого ж себе задарма думами сушити? Ось тільки зниклий син з думки не йшов, душу ятрив, спокою позбавляв...

Двоє синів було у царя — старший і молодший... А втім, за довге життя у царя народилося не двоє синів, а — дванадцять. Від різних жінок. Перші двоє померли ще дітьми. Найстарший пробув у цьому світі шістдесят з чимось літ і помер літ з десять тому, так і не дочекавшись царства.

Середній помер у сорок дев'ять — цей і не чекав царства. Найменші двоє — один у двадцять сім, другий у тридцять літ —

полягли за Танаїсом від сарматських мечів. Це сини від старшої дружини, вона вже давно у світі предків. Потім Атей ще тричі одружувався. Одна дружина народила двох дочок, дві виявилися безплідними. Атей відіслав їх у далекі кочовища, заборонивши їм і на очі йому потикатися. А ось остання, наймолодша жона, метка веселоока сарматка Лімія (Атей, уклавши договір про ненапад з сарматським вождем Ізором, щоб зміцнити союз, взяв у жони його молоду дочку) народила Атею чотирьох синів. Середні два наклали головами в сутичках з фракійцями вже по цей бік Істру, а двоє zostалися: найстарший Гелон, сорока п'яти років, і найменший Орік — під тридцять років.

Десять років тому, як Атею виповнилося вісімдесят, вперше подумав він про свого спадкоємця. В поході, та ще в чужих краях, все може трапитись. Скіфські царі завжди, коли йшли в далекі походи, визначали перед військом, вождями й народом спадкоємця і старшого після себе. Щоб на випадок чого уникнути смуту й розбрату. Ось тоді й задумався Атей: кого йому оголосити перед фракійським походом майбутнім царем Скіфії?

Гелон старший. Не такий вдатний, як молодший його брат, але, дякувати богам, і не дурень. Принаймні хватку до влади має, зваги йому не позичати. Хоча й скритний і нещирий — на умі в нього одне, на язиці інше. Жде не діждеться, коли ж батько піде у світ предків, щоб самому царем стати. Помисли свої потаємні, з якими спати лягає і встає, при собі тримає, та Атею і так усе видно. Тільки Оріка він більше любив, не бажав Орік батькової смерті і до влади не поривався — це теж було видно Атею. Оріка, єдиного з усіх своїх паростків, Атей ласкаво називав Атейченком. Може, тому, що останній був, а може, тому, що зело вдатним удався, кмітливим та розумним. Такому б тільки царювати, але... Орік молодший в роду, не гоже порушувати закони предків. Та й надто молодий він для влади. І — добрий. Такий довго не втримається на царстві. Інша річ Гелон — жорстокий, холодний, безжалісний, рука тверда. Коли що — на батька її може підняти, в цьому Атей не сумнівався. Отакому й бути царем, такий царство збереже, по крові, по трупах буде йти. Тверда рука, залізна... А ось Орік... Від одного батька сини, та наче від різних матерів, і не схожі між собою — ні звичками, ні вдачами, ні лицями. Глянеш — мовби й не брати вони. Гелон, як і батько, високий, худий, аж кістлявий, волосся чорне, жорстке, як у гриві коня (таке ж і в Атея), лице видовжене, з гострим підборіддям. Ніс теж, як і в батька, гострий, очі темні, як ніч, великі, погляд завжди похмурий, чимось невдоволений. Вже постарів і в голові та бороді пасемця сивого волосся, під очима

й біля рота зморшки. Гляне — як акінаком полосоне. Орік — інший. Волосся темнувато-каштанове, м'яке, злегка кучерявиться. Борідка теж м'яка, кучерявиться, завжди веселий і привітний, лице напівокругле, по-жіночому ніжне — суворой простоти й незламності воїна на ньому не видно. І це Атея трохи аж розхолоджувати почало. Надто добрий молодший син.

...Десять років тому, як збирався Атей в похід за Істр, відбулася у нього важлива розмова з синами. Погукав він їх, за звичкою привітався:

— Здорові були, сини мої!

— Здоров був, Батьку наш, — весело одказав Орік, а Гелон, міцно стуливши губи, чекав, доки менший брат вмовкне, а тоді статечно привітався:

— Доброго дня тобі, Батьку усіх скіфів і наш також, хай дні твої в цьому світі ніколи не уриваються. Будеш ти — будемо й ми.

Атей помовчав, відступив на крок, розглядаючи синів.

— Як живете, царевичі? Чи все гаразд у ваших шатрах і кочовищах? Чи множаться ваші табуни, гурти й отари? Як ростуть ваші діти? Чи збільшуються ваші багатства?

Озався менший:

— Був би ти, Батьку, а в нас все буде гаразд.

Відповідь сподобалась цареві.

— А щоб добре у вас завжди було, я ладен завжди в цьому світі жити. — Хитро підморгнув: — А що — налякав вас? Га? Ану зізнайтесь, сини мої, смерті моєї очікуєте, га? — Говорив весело, а очі серйозні. — Як довго житиму, не бачити вам царства скіфського. Чи не так?

«Наскрізь бачить, — жажнувся Гелон. — І навіть про що я думаю, знає... Не інакше, як чаклун...»

— Батьку! — Орік ступив крок вперед. — Ти ображаєш нас! Коли ми чимось винуваті перед тобою — покарай нас, тільки не говори нам того, чого ми і в думці не маємо.

— Славно, славно, — посміхнувся батько і зненацька простягнув руку до Гелона. — Дай свою. Ану — хто кого?

Батько з сином, зчепивши руки, почали гнути кожен у свій бік. Мить — і Атей зігнув руку Гелона.

— Ану давай з тобою, — повернувся до меншого.

Довго вони тупцювалися один біля одного, кричали, сопіли, але ні батько синову руку не зігнув, ні син батькову.

— Погано, — різко сказав Атей Оріку. — Для тебе. Для мене ж добре, я ж бо — древній дід, а ти — молодий. І не зміг. Не годиться, — до Гелона: — А ти — піддався. Теж не годиться.

— Я не можу гнути руку свого батька, — відповів старший. — Сила мені дана, щоб долати ворожу силу.

— Похвально. Для ворогів і бережи свою силу, тільки з батьком більше не хитри! — Помовчав, пильно дивлячись на Гелона, і раптом сказав: — Бути тобі спадкоємцем мого царства! А волю свою, як і годиться, перед військом та вождями виголошу.

Гелон затремтів, опустився на коліна, до батькової руки губами припав, сиву голову схилив. Атей поклав йому на голову тверду і суху руку.

— Благословляю тебе іменем наших богів! Ти старший в роду моему, ти й спадкоємець. Орік же буде тобі у всьому допомагати. Обніміться ж, сини мої, й покляніться жити у мирі.

Брати обнялися й поклялися жити у мирі.

— От і добре, от і славно, — аж розчулився батько. — Днями вирушаємо в похід. Годі на одному місці сидіти. В царя, який сиднем сидить, царство не росте. А за Істром степи широкі, а фракійці зараз ослаблені внутрішніми чварами — зручно на них напасти. Дійдемо аж до моря і там нову Скіфію створимо. Славно повоюємо за Істром, сини мої, ой, славно.

Атей так довго жив у цьому світі, що скіфи були певні: їхній цар володіє таємницею безсмертя.

Вірив у те і сам Атей.

Збираючись в похід за Істр, і гадки не мав, що назад він уже не повернеться на коні, що йде він за Істр і за славою своєю, і за смертю своєю.

В ЗАІСТРЯНСЬКІЙ ФРАКІЇ, В ЦАРСТВІ ОДРІСІВ

У ті далекі часи на Істрі завжди було неспокойно. На однім його боці кочували скіфи, на другім — фракійці. Останні ходили в лисячих шапках, тож скіфи, коли збиралися в набіги на західний берег свого прикордоння, казали: «А збігаємо до лисячих шапок та нахапаємо у них добра!» І бігали. Або окремі вожді та старійшини з власними загонами, або й усі гуртом, як сарана, за так званим загальним рішенням, коли напад на сусідів схвалювала Рада усіх скіфів. Бігали, і хапали, і привозили звідти чимало добра. А фракійцям на згадку про себе відрізали кінчики носів.

«Щоб пам'ятали, — втовкмачували скіфи своїм жертвам, — що ми ваші владики, а не ви наші!»

Коли ж потерпілі скаржились скіфським царям на спустошливі набіги, то отримували одну й ту ж відповідь:

ЗМІСТ

СМЕРТЬ АТЕЯ

Частина перша

Прийшов Атей	5
В Заїстрианській Фракії, в царстві одрісів	12
Афінський раб	17
А мужу твоєму вже насипали у степу високу могилу.	23
Вільні і раби.	31
Перші кроки волі	36
Як ламаються стріли.	45

Частина друга

Пелла, столиця Македонії	57
«Дочка фракійського вождя».	63
Де був Філіпп раніше зі своїм дарунком?	70
Місяць уповні, з ледь помітною щербинкою.	76
«Уб'ю зміюку!..»	82
Охоронець царя від злих духів	90

Частина третя

В Ергастерії, в царстві Силена	97
Під захистом грецького бога.	106
Довга дорога скіфських послів	110
Самотність зацькованого вовка.	117
В гостях у Демосфена.	123
В підземеллі Лаврійських гір.	134
Випробування розпеченим залізом	142

Частина четверта

Всі повстали проти нас.	155
«Доки Атей у цьому світі, царем Скіфії тобі не бути»	166
Гірке зілля прощання	174
Посланець Антіпатра	186
Смолоскипи Гекати Світлоносої.	193

Частина п'ята

«Де сосна оточена водами Істру, там і ставай!..»	204
Кінний таран скіфів	212
«А ось і не вб'єш мене, бо ти сам уже вбитий!..».	221
Царевичі стають на герць	230
Побув царем — побудеш і рабом	244
І потрапив Атей до білої глини...	252

<i>Епілог-I. Вовки йдуть слідом. . . . .</i>	<i>267</i>
<i>Епілог-II. І мостив орел нове гніздо . . . . .</i>	<i>274</i>

ОПОВІДАННЯ

Мідний казан Аріанта, або Подорож на Ексампей	283
Тайна Куль-Оби.	311
Перстень царя Скіла.	334
Пектораль	350
Скіфська рапсодія	369
<i>Примітки. . . . .</i>	<i>377</i>